

Leonieke Vermeer

De mens zonder hemd

Symbolen in dagboeken als bron voor de geschiedenis van het lichaam, seksualiteit en ziekte

‘Stiltes’ zijn een belangrijk kenmerk van dagboeken. Symbolen, geheimschrift, eufemismen en uitgescheurde bladzijden zijn hier een paar voorbeelden van. In deze bijdrage laat ik zien dat dergelijke ‘stiltes’ veelzeggende onderdelen van de tekst zijn en ook als zodanig bestudeerd moeten worden. Het zijn verhullende strategieën en daarmee een deel van de narratieve strategieën en technieken die een schrijver hanteert om een verhaal te vertellen. Zo kunnen kleine symbolen in de kantlijn grote verhalen vertellen; over het dagboek als genre en over de geschiedenis van het lichaam, seksualiteit en ziekte.

Nu komt dan onze Clio, onze goddelijke voyeuse in actie. Wil immers de historicus zich richten op de individuele mens, dan dient hij vooral die bronnen te bestuderen, waarin hij hem ontmoet, het liefst in zijn intimiteit, desnoods in zijn hemd, desnoods, schrikt u niet, daarzonder.¹

Jacques Presser, "Clio kijkt door het sleutelgat" (1969).

Waarom schrijft iemand een dagboek om de bladzijden daarna zorgvuldig dicht te naaien? Als dit dagboek vervolgens in een archief belandt, hoe dient daar dan mee te worden omgesprongen? En wat moet een historicus doen met een dagboek waarop een briefje ligt met daarop geschreven: ‘ongelezen verbranden’? Of met een dagboek met een slotje waarvan het sleuteltje ontbreekt? Hoe moeten we doorgekraste passages en uitgescheurde bladzijden interpreteren? En een dagboek geschreven in een geheime code

of in spiegelschrift? De afgelopen jaren heb ik al deze gevallen bij de hand gehad. Het zijn onder meer voorbeelden van dagboeken uit het Nederlands Dagboekarchief, gehuisvest in het Meertens Instituut in Amsterdam.² Ik heb de dagboeken niet terzijde gelegd of ongelezen verbrand. Integendeel, deze vormen van zelfcensuur maakten de bronnen juist extra interessant. Mits zorgvuldigheid wordt betracht, vind ik het goed en legitiem dat dergelijke bronnen gebruikt worden voor historisch onderzoek.

Wat die zorgvuldigheid betreft: het Nederlands Dagboekarchief houdt zich aan de Gedragscode voor gebruik van persoonsgegevens in wetenschappelijk onderzoek van de VSNU (Vereniging van Samenwerkende Nederlandse Universiteiten) en de wet Bescherming Persoonsgegevens. Ditzelfde geldt voor historici. Dat betekent bijvoorbeeld dat zij spaarzaam omgaan met persoonsgegevens en waar mogelijk gebruik maken van geanonimiseerde data.³ Wel is er wat dit betreft een verschil tussen de rechten van de levenden en de doden. ‘Postume privacy’ is geen recht van de doden, maar er bestaat wel datgene wat historicus Antoon de Baets ‘postume waardigheid’ noemt: de grondslag waarop de doden respect en bescherming verdienen.⁴ Historici hebben de plicht deze postume waardigheid af te wegen tegen hun andere plicht: het leveren van wetenschappelijke kennis over het verleden. Daarmee bedoel ik het verleden in al zijn schakeringen, van grote veldslagen en belangrijke uitvindingen tot het dagelijkse, intieme leven waarin we, in de woorden van historicus Jacques Presser, de mens aantreffen ‘desnoods in zijn hemd, desnoods, schrikt u niet, daarzonder’.⁵ In deze bijdrage bespreek ik welke betekenis ‘stiltes’ in dagboeken kunnen hebben voor de historicus die deze mens bestudeert.

Historicus Peter Gay gebruikte voor zijn befaamde studie van de negentiende-eeuwse burgerij onder andere dagboeken als bron en stelde daarover: ‘*Many diaries, to be sure, are eloquent only in what they omit.*’⁶ Ook andere historici en dagboekdeskundigen, zoals Philippe Lejeune, hebben op het belang van ‘stiltes’ gewezen in dagboeken.⁷ ‘Stiltes’ zijn er in allerlei vormen: symbolen, geheimschrift, afkortingen, anagrammen, eufemismen, impliciete betekenissen, schrijven in een andere taal, doorgestreepte passages, uitgescheurde bladzijden, een slot erop, begeleidend notities (‘geheim’, ‘ongelezen verbranden’), et cetera. Je kunt hierbij een onderscheid maken tussen ‘stiltes’ binnen en buiten de tekst – met dit laatste bedoel ik de materiële, vormtechnische kant, zoals een slotje of dichtgenaai

pagina's. 'Stiltes' kunnen het gevolg zijn van zelfcensuur of aangebracht zijn door latere bezitters. Eigenlijk is de term 'stilte' in dit verband echter niet de meest gelukkige term, want de genoemde elementen vormen juist een integraal onderdeel van de tekst en dienen ook als zodanig bestudeerd te worden. Zoals Susan Sontag terecht stelt: '*Silence remains, inescapably, a form of speech [...]*'.⁸ Ik beschouw 'stiltes' als verhullende strategie: als deel van de narratieve strategieën en technieken die een schrijver hanteert om een verhaal te vertellen.

Verhullende strategieën vormen een belangrijk kenmerk van dagboeken, hoe verschillend ook in tijd en ruimte, maar toch zijn ze nog weinig onderzocht.⁹ Dit komt wellicht omdat het niet strookt met het geijkte beeld van dagboeken, namelijk als openhartige, 'authentieke' bronnen die inzicht geven in de persoonlijke beleving van de auteur. Dit beeld behoeft echter nuance. Ten eerste is de 'persoonlijke beleving' altijd een beschreven beleving, waarbij narratieve strategieën en retorische en culturele conventies een belangrijke rol spelen. In die zin is er ook een sterke verwantschap tussen autobiografische teksten, zoals dagboeken en literaire verhalen.¹⁰ Ten tweede zijn lang niet alle dagboeken van het type '*journal intime*'; het dagboek als middel tot zelfkennis en uitlaatklep van emoties. De meeste dagboeken geven meer informatie over '*the outside temperature than about the author's inner life*'.¹¹ Ten derde bevatten óók – of misschien wel juist – intieme dagboeken verhullende strategieën, zoals symbolen en geheime codes.

Een van de beroemdste dagboeken aller tijden, dat van de hoge Admiraliteitsambtenaar Samuel Pepys, is gekenschetst als een '*complex, teasing game of secrecy and display*'.¹² Het dagboek (1660-1669) is geschreven in een voor die tijd gebruikelijk snelschrift. Maar daarnaast gebruikt Pepys vooral in de intieme passages ook geheimschrift, eufemismen, 'Franco-Spanglish' en onzin-lettergrepen bij sommige woorden.¹³ Een ander voorbeeld is het dagboek (1801-1808) van de tobberige, Nederlandse adolescent Alexander van Goltstein. Het dagboek wordt gezien als een van de vroegste voorbeelden van een '*journal intime*'. Van Goltstein noemde zijn dagboek 'de vertrouwde van mijn hart'. Hij vertrouwde zijn dagboek onder meer zijn seksuele problemen toe, vooral de 'zonde aanwaar ik zozeer verslaafd ben', 'een hartstocht [...] die mij [sic] gezondheid in het bijzonder ontroof', oftewel masturbatie.¹⁴ Hij hield deze heimelijke activiteit bij in zijn dagboek door middel van het noteren van een sterretje, vaak links van de

datum of tussen twee data in.

Wat is nu het belang van dergelijke symbolen? Verhullende strategieën kunnen inzicht bieden in een onderwerp waarover bronnenmateriaal schaars is: de beleving van het lichaam, seksualiteit en ziekte. Zo zijn er dagboeken met kleine kruisjes of andere symbolen die verwijzen naar menstruatie, geslachtsgemeenschap, drugsverslaving en dus ook naar masturbatie. De sterretjes in het dagboek van Alexander van Goltstein staan niet op zichzelf. Er zijn nogal wat dagboeken uit verschillende landen met een vergelijkbaar symboolgebruik. Ook Van Goltstein liet zich inspireren door anderen, met name door de autobiografie van Benjamin Franklin, die een belangrijk rolmodel voor hem was.¹⁵ Deze symbolen kunnen door de tijd heen bestudeerd worden en zo inzicht geven in het veranderende discours over masturbatie.¹⁶ In medische en pedagogische traktaten vanaf de achttiende eeuw, werd masturbatie opgevat als een ‘totale ziekte’: een gewoonte die zowel lichaam als geest aantast, met als gevolg een heel scala aan ziektes die met grote waarschijnlijkheid eindigen in een vroegtijdige en gruwelijke dood. Maagstoornis, verzwakking van de ademhalingsorganen, verlammingen, verzwakking van de voorplantingsorganen, impotentie, gezichts- en gehoorstoornis, volledig verval van lichaamskrachten, geelzucht, zwaarmoedigheid, koorts, razernij, epilepsie, waanzin, ruggenmergtering – er was eigenlijk nauwelijks een kwaal te bedenken die niet veroorzaakt werd door masturbatie.¹⁷ Gezien deze campagne tegen masturbatie is het niet verwonderlijk dat Van Goltstein zich zorgen maakte. Zoals uit bovenstaande citaten blijkt zag hij het niet alleen als een zonde, maar ook als een ziekte. Hij noemde ‘onanie’ in een lijst met gebreken en probeerde er een remedie voor te vinden: niet te lang in bed liggen ’s ochtends, matig eten, melk drinken, en vooral niet te veel lezen.¹⁸ Maar de sterretjes werden er niet minder om in zijn dagboek.

Een eeuw later gebruikte de student rechten Leo Polak, die later bekendheid kreeg als filosoof, rechtsgeleerde en vrijdenker, ook symbolen in zijn dagboek: ‘X’ voor een onwillekeurige nachtelijke zaadlozing, al dan niet veroorzaakt door erotische dromen, en het symbool ‘#’ voor masturbatie.¹⁹ Op 8 januari 1903 schreef hij: ‘Ten onrechte heb ik mij down laten maken door vrees van te veel sperma-verlies. ‘k Telde van 02-03 in ’t geh[heel] 58.’²⁰ Het blijkt dat hij de symbolen gebruikt om zijn ejaculaties te tellen. Dit deed hij ook door middel van aparte zakagenda’s die nagenoeg leeg zijn, op de vermeldingen van ‘X’ en ‘#’ bij verschillende dagen na. De zorgen over te

veel spermaverlies kwamen regelmatig terug, zijn grootste angst daarbij was dat zijn geheugen erdoor achteruit ging: 'k wou toch dat ik van die poll's [polluties, de term die hij gebruikte voor ejaculaties] eens geregeld 14 dagen of nu tot mijn examen b.v. vrij kon blijven; 't is voor mijn geheugen – en wat rust daar niit alles op – veel te vaak.'²¹ Na zijn huwelijk veranderde de connotatie van de kruisjes in zijn dagboek; ze verwezen niet meer naar 'pollutie', maar naar geslachtsgemeenschap met zijn echtgenote.²²

De vraag dringt zich wellicht op: waarom zouden we al deze intieme details moeten weten? Waarom zou Clio, 'die goddelijke voyeuse', door het sleutelgat willen kijken, zoals Presser het treffend omschreef?²³ Kunnen we ons niet beter richten op de belangrijke opvattingen van Polak over filosofie en ethiek? Presser stelde terecht dat juist die bronnen waarin de mens in zijn hemd staat, of 'desnoods daarzonder', inzicht geven in de individuele mens. Deze bronnen noemde hij egodocumenten: 'die documenten dus, waarin een ego zich opzettelijk of onopzettelijk onthult – of verbergt.'²⁴ Hoewel Presser niet specifiek op symboolgebruik ingaat, lijkt het alsof hij met deze dubbele karakteristiek van dagboeken – zowel onthullen als verbergen – ook het fascinerende van symbolen in dagboeken benoemt. Die symbolen benoemen iets dat ze tegelijkertijd maskeren. Hiermee kunnen ze niet alleen inzicht bieden in de 'individuele mens', maar ook in grotere verhalen, in maatschappelijke discoursen en culturele conventies.

Ook de symbolen in het dagboek van Polak staan voor een groter verhaal. In zijn denkwijze speelde het lichamelijke en seksuele een hele belangrijke rol.²⁵ Zo geven de symbolen in zijn dagboek niet alleen aan welke uitwerking het medische discours tegen masturbatie op individueel niveau had, maar ook hoe zowel het discours als de beleving ervan zich ontwikkelde. In de jaren 1930 verdween de negatieve opvatting van masturbatie, in ieder geval in geneeskundige publicaties.²⁶ Vanaf toen werden de termen 'zelfbevrediging' en 'ejaculatie' vaker gebruikt, in plaats van termen met een negatieve connotatie, zoals 'zelfbevlekking' en 'pollutie'. Deze verandering in het discours is duidelijk merkbaar in *Sexuele ethiek* (1936) – het enige werk dat Polak nog schreef na zijn benoeming als hoogleraar wijsbegeerte in Groningen, waar hij Gerard Heymans opvolgde. In dit boek gebruikte Polak de ervaringen uit zijn studentenjaren die hij zo zorgvuldig had opgetekend in zijn dagboek en rekende hij er ook mee af. Het laatste hoofdstuk 'Geslachtsleven vóór het huwelijk' is te lezen als een

pleidooi voor het weghalen van masturbatie uit de medische en religieuze sfeer (als ziekte of zonde) en voor de autonomie van lichaam en geest. Dat masturbatie schadelijk zou zijn voor de gezondheid noemt hij 'ellendige kwakzalversleugens'. Hij beschouwt 'zelfbevrediging' als een 'door natuurlijke gezonde zedelijkheid opgelegde beproeving, waaruit men met behulp van gezuiverd zedelijk besef niet alleen zonder blijvende schade naar lichaam en ziel, maar zelfs gestaald en fier als overwinnaar tevoorschijn kan komen.'²⁷

Naast inzicht in de individuele beleving van wetenschappelijke discoursen, zijn symbolen in dagboeken ook veelzeggend voor dit genre op zich. Het dagboek als genre is overigens geen statisch concept. Het meest kenmerkende aan een dagboek is dat het chronologisch geordende en gedateerde aantekeningen zijn waarin een persoon van dag tot dag zijn ervaringen weergeeft.²⁸ Maar binnen deze definitie is er sprake van historische ontwikkeling en '*heteroglossic diversity*'.²⁹ Het dagboek is vanaf zijn oorsprong in de veertiende eeuw als familiechroniek – ontstaan vanuit een commerciële, administratieve functie als afgeleide van het huishoudboek; een register van dagelijkse uitgaven en inkomsten – voortdurend geëvolueerd. Vanaf de late achttiende eeuw groeide het aantal dagboeken exponentieel en ontstond het eerder genoemde '*journal intime*'. Maar dat wil niet zeggen dat er vóór die tijd geen emoties in dagboeken stonden of dat er na die tijd geen zakelijke, 'externe' dagboeken werden geschreven.

Symbolen in een dagboek geven die historische ontwikkeling van het dagboek in een notendop weer. Ze zijn een korte en praktische manier om een herhalende gebeurtenis of verslavende gewoonte bij te houden en, naderhand, te tellen. In die zin doen ze denken aan de commerciële oorsprong van het dagboek als register van dagelijkse transacties. Maar symbolen en andere vormen van codering benoemen niet alleen iets, ze verhullen ook, waarmee ze een lezer zowel veronderstellen, als om de tuin leiden. Daarmee bevestigen deze symbolen en codes een recent inzicht uit dagboekonderzoek: het '*journal intime*' was niet zo privé als vaak is verondersteld. Een mooi voorbeeld in dit verband is het dagboek van Anne Lister.³⁰

Als erfgenaam en landbezitter in Yorkshire was Anne Lister (1791-1840) financieel onafhankelijk en hoefde ze niet te trouwen. Dat wilde ze ook niet, want ze viel op vrouwen: '*I love and only love the fairer sex and thus, beloved by them in turn my heart revolts from any other love but theirs.*'³¹

Deze en andere passages over haar intieme relaties met vrouwen schreef ze in een door haarzelf ontwikkeld geheimschrift: een alfabet gebaseerd op Griekse letters en algebraïsche symbolen. Lister gebruikte deze code om openhartig te kunnen zijn: *'writing my journal has amused me and done me good. I seemed to have opened my heart to an old friend. I can tell my journal what I can tell no one else.'*³²

Toch is haar dagboek niet zo privé als het lijkt. Juist het gebruik van een code veronderstelt een lezer, die het tegelijkertijd lastig wordt gemaakt. Een code vestigt de aandacht op het geheim dat die moet verhullen. Listers dagboek was 'semi-publiek'. Hoewel ze zich ergerde toen een van haar vriendinnen op een teaparty over haar '*peculiar hand-writing*' sprak, liet ze haar dagboek lezen aan naaste familieleden en geliefden. Het doel van dergelijke codes in vrouwelijke dagboeken – want Lister was niet de enige in haar tijd – is omschreven als '*a private showing of self*'.³³ Net als haar donkere, mannelijke kleding – ze werd 'Gentleman Jack' genoemd – vormde het dagboek een deel van haar publieke presentatie waarbij ze de grenzen van de voorgeschreven genderconventies voor vrouwen probeerde op te rekken.³⁴

De verhullende strategieën in dagboeken onderstrepen het belang van het raadplegen van originele bronnen. Veel van de genoemde symbolen of andere verhullende strategieën zijn niet opgenomen in de uitgegeven versie van de dagboeken. Dat is jammer. In het dagboek van Hanna da Costa, echtgenote van Réveil-voorman Isaác da Costa, volgt een lege bladzijde na de uitgebreide beschrijving van de ziekte en het sterfbed van haar negentienjarige dochter Hanna in mei 1854.³⁵ Was ze sprakeloos van verdriet? Had ze geen energie meer om te schrijven? Dit is zeker aannemelijk, want ze schreef: 'De visites, brieven en kaartjes waren menigvuldig, soms vertroostend, maar ook zeer afmattend'.³⁶ Of wilde ze de pagina wellicht later vullen met de verwerking van haar leed? Deze vragen over emoties bij rouwverwerking na het overlijden van kinderen zijn niet met zekerheid te beantwoorden.³⁷ Maar het oproepen van deze vragen is alleen mogelijk na het bestuderen van het originele manuscript, want in de uitgave van het dagboek staat geen lege bladzijde.³⁸

Ook de uitgegeven dagboeken van Samuel Pepys en Anne Lister bevatten niet de codes waarin ze geschreven zijn. Dat zou ze ook onleesbaar maken, maar daardoor ontbreekt wel essentiële informatie. Een pagina uit het originele dagboek van Pepys waar juist de seksueel getinte woorden niet

in snelschrift, maar in gewoon handschrift staan, zegt veel over het spel dat hij speelde met geheimhouding en vertoon.³⁹ Anne Lister vermeldde, net als de eerder genoemde mannelijke dagboeken, kruisjes in de kantlijn voor ‘*autoerotic practices*’, zoals haar biograaf Helena Whitbread het noemt.⁴⁰ Alleen zijn deze kruisjes niet opgenomen in het uitgegeven dagboek.⁴¹ Het is lovenswaardig dat zo veel dagboeken worden uitgegeven, maar het zou goed zijn als de ‘stiltes’ en verhullende strategieën ook als deel van het verhaal worden opgenomen. Dit geldt ook voor de digitale ontsluiting van dagboeken en andere egodocumenten, waarbij het enorm zou helpen als er bij de ‘metadata’ ook aandacht is voor dit aspect.

Geheimschrift en symbolen trekken de aandacht, net als een briefje ‘ongelezen verbranden’ of een dichtgenaaid dagboek. Dergelijke verhullende strategieën vereisen nauwkeurige bestudering om inzicht te krijgen in de grotere verhalen. De symbolen voor masturbatie brengen een belangrijk aspect van het dagboek als genre aan het licht: de functie van het dagboek als middel ter registratie en herinnering, niet alleen van geestelijke, maar ook van lichamelijke processen. Tegenwoordig gebruiken we digitale apps om ons lichaam te registreren en te controleren, vroeger was dit een van de functies van het dagboek.⁴² De symbolen en codes in dagboeken laten bovendien de beleving van discoursen en conventies zien; niet alleen de doorwerking ervan, maar ook manieren waarop deze genegeerd of veranderd kunnen worden. In de woorden van Presser: ‘Kleine figuren kunnen ons grote dingen verhalen, grote weer kleine; eindeloos genuanceerd wordt het beeld van mens en wereld, eindeloos geschakeerd blijken mogelijkheid en vervulling, droom en illusie.’⁴³

Noten

1. J. Presser, “Clio kijkt door het sleutelgat,” in *Uit het werk van dr. J. Presser*, ed. M.C. Brands (Athenaeum – Polak & Van Gennep: Amsterdam, 1969), 283-293, aldaar 286.
2. De collectie van het Dagboekarchief bevat ongeveer 2000 egodocumenten waarvan 1000 dagboeken zijn geregistreerd. “Metadata van dagboeken,” <http://www.meertens.knaw.nl/cms/nl/nieuws-agenda/nieuws-overzicht/231-2016/145151-metadata-van-dagboeken>, geraadpleegd op 9 januari 2017. Deze metadata zijn te doorzoeken via: CLARIN Virtual Language Observatory, <https://vlo.clarin.eu/search?4&fq=collectieon:Meertens+Collections+-+NDA>.
3. “Gedragscode voor gebruik van persoonsgegevens in wetenschappelijk”, onderzoek <http://www.vsnul.nl/files/documenten/Domeinen/Accountability/Codes/Gedragscode%20persoonsgegevens.pdf>, geraadpleegd op 4 april 2017.

4. Antoon de Baets, *De Universele Verklaring van de Rechten van de Mens en de historicus* (Amsterdam University Press: Amsterdam 2015), 33; Antoon de Baets, *Gebruik en misbruik van de geschiedenis* (Amsterdam: Boom, 2008), 123-125.
5. Presser, "Clio kijkt door het sleutelgat," 286.
6. Peter Gay, *The Naked Heart. The Bourgeois Experience: Victoria to Freud*, vol. 4 (New York, N.Y.: Norton, 1995), 336.
7. Roy Porter, "History of the Body," in *New Perspectives on Historical Writing*, ed. Peter Burke (Oxford: Polity Press, 1991), 206-232, aldaar 210; Philippe Lejeune, *On Diary* (Honolulu: University of Hawaii Press, 2009), 132.
8. Susan Sontag, "The Aesthetics of Silence," in *Styles of Radical Will*, ed. Susan Sontag (New York, N.Y.: Dell Publishing Co., 1969), 3-34, aldaar 11.
9. Zie voor de historiografie hierover: Leonieke Vermeer, "Tiny Symbols Tell Big Stories. Naming and Concealing Masturbation in Diaries (1650-1940)," *European Journal of Life Writing* (2017), ter perse.
10. Lut Missinne, *Oprecht gelogen: Autobiografische romans en autofictie in de Nederlandse literatuur na 1985* (Van Tilt: Nijmegen, 2013).
11. Arianne Baggerman, "Lost Time: Temporal Discipline and Historical Awareness in Nineteenth-Century Dutch Egodocuments," in *Controlling Time And Shaping The Self: Developments In Autobiographical Writing Since The Sixteenth Century*, eds Michael Mascuch, Rudolf Dekker, and Arianne Baggerman (Leiden: Brill, 2011), 455-541, aldaar 465.
12. James Grantham Turner, *Schooling Sex: Libertine Literature and Erotic Education in Italy, France, and England 1534-1685* (New York: Oxford University Press, 2003), 4.
13. Grantham Turner, *Schooling sex*, 4.
14. Alexander van Goltstein, *De vertrouwde van mijn hart: Het dagboek van Alexander van Goltstein (1801-1808)*, ed. Jurgen Limonard (Hilversum: Verloren, 1994), 38.
15. Van Goltstein, 32-33.
16. Zie voor dit overzicht: Vermeer, "Tiny Symbols Tell Big Stories".
17. Gé Nabrink, *Seksuele hervorming in Nederland: Achtergronden en geschiedenis van de Nieuw-Malthusiaanse Bond (NMB) en de Nederlandse Vereniging voor Seksuele Hervorming (NVSH), 1881-1971* (Nijmegen: Socialistische Uitgeverij Nijmegen, 1978), 8; Michel Foucault, *Abnormal: Lectures at the Collège De France, 1974-1975* (New York: Picador, 2003), 239. De beste cultuurgeschiedenis van masturbatie is: Thomas W. Laqueur, *Solitary Sex: A Cultural History of Masturbation* (New York, N.Y.: Zone Books, 2003).
18. Van Goltstein, *De vertrouwde van mijn hart*, 61, 79, 83-84, 101 (30 september 1802; 24 juli 1805; 15 oktober 1805; 28 augustus 1806). Over de preventieve maatregelen afkomstig uit het discours tegen masturbatie, zie: Gert Hekma, "De belaagde onschuld: een strijd tegen zelfbevlekking in Nederland?," in *Soete minne en helsche boosheit: Seksuele voorstellingen in Nederland, 1300-1850*, red. Gert Hekma en Herman Roodenburg (Nijmegen: SUN, 1988), 232-254, aldaar 239-240.
19. Zie voor een uitgebreide analyse van de symbolen in Polaks dagboek: Leonieke Vermeer, "'Waarom eigenlijk kruisjes in plaats van pollutie?' Het dagboek (1901-1941) van Leo Polak in relatie tot het discours tegen masturbatie," *De Moderne Tijd*.

- De Lage Landen, 1780-1940* 41 (2017), in print. Zie ook de recente bundel die is verschenen naar aanleiding van het beschikbaar komen van de dagboeken: Klaas van Berkel en Stefan van der Poel (eds), *Nieuw licht op Leo Polak (1880-1941). Filosoof van het vrije denken*, (Hilversum: Verloren, 2016).
20. Bijzondere Collecties van de Universiteit van Amsterdam, Collectie Leo Polak, Dagboek Leo Polak, inv.nr. xxx F 3, deel 3, 8 januari 1903.
21. Dagboek Leo Polak, deel 4, 16 april 1903. Zie ook de aantekening op 26 maart 1905 (deel 10), naar aanleiding van een visite bij zijn nicht Helene en het daar gevoerde gesprek: 'merkwaardig – 'k voelde hoe m'n door poll. vermoeide geheugen zo grouw niet mee kon komen.'
22. Vermeer, "Waarom eigenlijk kruisjes in plaats van pollutie?"
23. Presser, "Clio kijkt door het sleutelgat", 283-283.
24. Presser, "Clio kijkt door het sleutelgat", 286.
25. Floris van den Berg, "Voorloper van de seksuele revolutie: de relevantie van de toegepaste ethiek van Leo Polak (1880-1941)," in *"Liever een dode leeuw, dan een levende hond". Over de betekenis van de vrijdenker en humanist Leo Polak (1880-1941)*, ed. Bert Gasenbeek (Uitgeverij Papieren Tijger: Breda, 2011), 153-162.
26. Laqueur, *Solitary sex*, 359.
27. Leo Polak, *Sexuele ethiek* (Amsterdam: G.A. van Oorschot, 1949 [1936]), 128.
28. H. van Gorp e.a. ed., *Lexicon van literaire termen* (8e herz. Druk; Wolters Plantyn; Mechelen, 2007), 114.
29. Marie Millim, "The Victorian Diary: Between the Public and the Private," *Literature Compass*, vol. 7, no. 10 (2010): 977-988, aldaar 977. <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1741-4113.2010.00750.x/epdf>.
30. Het verhaal over de geheimhouding, openbaarmaking, ontcijfering en receptie van het dagboek van Anne Lister is beschreven in: Anne Lister, *The Secret Diaries of Miss Anne Lister (1791-1840)* ed. Helena Whitbread (Londen: Virago, 2010), xiii-xxv; Jill Liddington, *Presenting the past: Anne Lister of Halifax, 1791-1840* (Hebden Bridge, West Yorkshire: Pennine Pens, 1994); Anira Rowanchild, "Everything done for effect': Georgic, gothic and picturesque in Anne Lister's self-production," *Women's Writing*, vol. 7, no. 1 (2000): 89-104.
31. Lister, *The secret diaries*, 161 (29 januari 1821).
32. Catherine Delafield, *Women's Diaries as Narrative in the Nineteenth-Century* (Surrey: Ashgate, 2009), 35.
33. Delafield, 35. Zie ook: Lynn Z. Bloom, "'I write for myself and strangers: private diaries as public documents.'" in *Inscribing the Daily: Critical Essays on Women's Diaries*, ed. Suzanne L. Bunkers en Cynthia Anne Huff (Amherst: University of Massachusetts Press, 1996), 23-37.
34. Delafield, 35.
35. Bijzondere Collecties van de Universiteit van Amsterdam, Dagboek van Hanna da Costa-Belmonte 1821-1865, inv.nr. RA H: XVIII, cahier 4.
36. Da Costa, 168.
37. Zie over dit onderwerp: Leonieke Vermeer, "Ik heb daar zóó zijne oogjes toegedrukt, hij is gestorven': Emoties van ouders over ziekte en sterven van jonge kinderen,

- 1780-1880,” *Tijdschrift voor Biografie*, vol 5, no. 1 (2016): 24-34.
38. *Dagboekje van Hanna da Costa-Belmonte*, ed. O.W. Dubois (Uitgeverij Groen: Heerenveen, 2000), 169.
 39. Grantham Turner, *Schooling sex*, 4-5.
 40. Helena Whitbread & Natasha Holme, *Secret Diaries Past & Present. A Q & A with Helena Whitbread & Natasha Holme* (uitgever niet vermeld: z.p 2016).43.
 41. Lister, *The Secret Diaries*.
 42. Lupton, Deborah, “Quantifying the Body: Monitoring and Measuring Health in the Age of Health Technologies,” *Critical Public Health*, vol.23, no.4 (2013): 393-403, <http://dx.doi.org/10.1080/09581596.2013.794931>
 43. Presser, “Clio kijkt door het sleutelgat”, 286.